

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.59>
УДК 341.16

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИКИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЄС ТА НАТО З МЕТОЮ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ

Кононенко В.П.,

*доктор юридичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
міжнародної інформації та безпеки Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна
<https://orcid.org/0000-0002-6461-7072>*

Новікова Л.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент
завдувачка кафедри міжнародних відносин,
міжнародної інформації та безпеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
<https://orcid.org/0000-0002-4640-2908>*

Харченко І.М.,

*кандидат технічних наук, доцент
доцент кафедри міжнародних відносин,
міжнародної інформації та безпеки Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна
<https://orcid.org/0000-0002-7711-5952>*

Кононенко В. П., Новікова Л. В., Харченко І. М. Трансформація політики міжнародних організацій ЄС та НАТО з метою забезпечення енергетичної безпеки держав-членів.

Статтю присвячено вивченню проблеми міжнародної енергетичної безпеки, яка ще донедавна сприймалась і як частина загальної міжнародної безпеки, і як галузь національної безпеки. Але новітні загрози призвели до того, що зазначеним питанням досить ґрунтовно почали опікуватись і регіональні міжнародні організації, і військово-політичні, такі, як ЄС та НАТО. Так, коли у 2006 і 2009 роках Росія припинила надходження газу через Україну, були призупинені деякі промислові виробництва, що завдало значної економічної шкоди. Це показало явну вразливість з боку країн НАТО і можливість використання енергетичних механізмів проти них в подальшому. Тому стабільне постачання паливом стало дуже важливим чинником для держав-членів Альянсу.

Крім того, передбачається, що рішучі кроки країн Європи по скороченню викидів CO₂ та заміну вуглецевого палива екологічно чистою енергією потягне за собою тиск на економіку експортерів нафти і газу, що матиме непрямий вплив і на імпортерів, зокрема, держав-членів НАТО, скільки прагнення до більш чистої енергії несе в собі не тільки багато очевидних переваг, але й деякі ще погано усвідомлені ризики.

Наслідки переходу на альтернативні джерела енергії для окремих виробників викопного палива будуть відрізнятися: в деяких з них можуть статися соціальні заворушення, політичні кризи аж до краху держави. Останнє може призвести до міграційних хвиль у бік Європи чи США. Політика окремих держав, які втрачуть легальні джерела поповнення бюджету, а особливо, якщо вони стануть притулком для терористів, може стати більш агресивною.

При формуванні політики забезпечення енергетичної безпеки також треба враховувати можливість використання сфери енергетики в якості зброї окремими державами для досягнення своїх зовнішньополітичних

цілей. Тому кожна держава (об'єднання держав) намагатиметься досягти вищого рівня не тільки енергетичної безпеки, але й захисту від супутніх загроз.

Ключові слова: НАТО, енергетична безпека, політична безпека, гібридні загрози

Kononenko V., Novikova L., Kharchenko I. Transforming the policies of international organizations of the EU and NATO in order to ensure the energy security of member states.

The article is devoted to the study of the problem of international energy security. It was perceived as part of general international security, and as a branch of national security. But new threats require that regional international organizations and military-political organizations, such as the EU and NATO, address this issue. When Russia cut off gas supplies through Ukraine in 2006 and 2009, some industrial production was suspended. This caused significant economic damage. This showed a clear vulnerability on the part of NATO countries and the possibility of using energy mechanisms against them in the future. Therefore, a stable supply of fuel has become a very important factor for Allies.

It is expected that the actions of European countries to reduce CO₂ emissions and replace carbon fuel with environmentally friendly energy will put pressure on the economy of oil and gas exporters. This will also have an indirect impact on importers, in particular NATO member states. The pursuit of clean energy carries not only benefits but also risks.

The implications of switching to alternative energy sources for individual fossil fuel producers will vary. In some countries there may be social unrest, political crises until the collapse of the state. The latter can lead to waves of migration to Europe or the United States. The policies of individual states, which will lose legal sources of budget replenishment, and especially if they become a haven for terrorists, may become more aggressive.

When formulating energy security policy, the possibility of using the energy sector as a weapon by individual states to achieve their foreign policy goals should be taken into account. Therefore, each state (union of states) will try to achieve a higher level of not only energy security, but also protection from associated threats.

Key words: NATO, energy security, political security, hybrid threats

Постановка проблеми. Минулі енергетичні кризи, існуюча зараз напруженість у сфері забезпечення енергетичними ресурсами підкреслили явну вразливість з боку держав-членів ЄС, багато з яких пов'язані союзницькими договорами в рамках НАТО та завдають значної економічної шкоди. Крім того, окремими державами для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей використовується в якості гібридної зброї сфера енергетики. Рішучі кроки країн Європи по скороченню викидів CO₂ та заміну вуглецевого палива екологічно чистою енергією потягне за собою тиск на економіку експортерів нафти і газу, що має непрямий вплив і на імпортерів, зокрема, держав-членів ЄС та НАТО.

Стан опрацювання цієї проблематики. Загальні питання безпеки висвітлювали в своїх працях В.Ф. Антипенко, О.В. Беглий, І.І. Лукашук, А.В. Назаренко, Л.Д. Тимченко та ін. Міжнародно-правові проблеми забезпечення глобальної безпеки на сучасному етапі вивчала Н.М. Смельянова.

Французький економіст Ж. Сапір, окрім суто економічного, звертає увагу на технічний аспект проблеми енергетичної безпеки. В. Бартушка, В. Ланг розглядають наслідки переходу на альтернативні джерела енергії, можливі наслідки як позитивні, так і негативні для держав-членів НАТО. А. Шидловський аналізує енергетичну безпеку як одну із найважливіших складових частин економічної безпеки. О.М. Суходоля вивчає гібридні загрози енергетичній безпеці.

Метою статті є дослідження особливостей забезпечення енергетичної безпеки міжнародними організаціями – Європейським Союзом (далі – ЄС), Організацією Північноатлантичного Договору (далі – НАТО) та Україною, яка прагне отримати членство в обох цих організаціях. Для чого планується розглянути особливості трансформації політики НАТО з метою забезпечення енергетичної безпеки держав-членів. Дати аналіз існуючим загрозам енергетичній безпеці зазначених акторів.

Виклад основного матеріалу. В Преамбулі Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами говориться про посилення енергетичної безпеки, сприяння енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, а також намаганням досягти високого рівня ядерної безпеки [1]. Як бачимо, питання енергетичної та ядерної безпеки винесені в заглавні пункти та застосовуються разом, тому є підстави стверджувати, що такі категорії, як міжнародна енергетична безпека та безпека енергетики мають спільні точки перетину. Вони є взаємозалежними та взаємодоповнюють один одного.

Значення Угоди про асоціацію для України слід розглядати у двох аспектах: по-перше, поступової інтеграції України до ЄС, а, по-друге, стратегії розвитку України. Угодам про асоціацію притаманне ство-

рення особливих привілейованих з ЄС відносин та можливість, принаймні до певної міри, брати участь у системі Союзу [2, с. 6]. А оскільки зазначена Угода вже є частиною національного законодавства [3, с. 97-98], питання енергетичної безпеки ЄС є вже актуальним для України і потребує детального вивчення та опрацювання. Зокрема, документ «Енергетична стратегія України на період до 2035 р. «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», передбачає, що до 2025 р. здебільшого буде завершено реформування енергетичного комплексу України, забезпечено його інноваційне оновлення та інтеграцію з енергетичним сектором ЄС [4]. Зазначений документ відбиває нагальні потреби сьогодення, бо ще у 2007 р. ЄС розпочав рух до енергетичної трансформації з метою скорочення викидів CO₂, замінивши, насамперед, викопне паливо чистою енергією. Але наслідки таких кроків несуть не тільки позитив, як виглядає на перший погляд: не слід недооцінювати тиск на економіку експортерів нафти і газу, що має непрямий вплив і на імпортерів, зокрема, і для європейських держав-членів НАТО, оскільки прагнення до більш чистої енергії несе в собі не тільки багато очевидних переваг, але й деякі ще погано усвідомлені ризики. Окрім зміни клімату, головною причиною прагнення Європи до нових джерел енергії є простий економічний аргумент: ЄС щороку витрачає приблизно 445 мільярдів доларів на імпорт енергії. Заміна нафти та газу на альтернативні джерела енергії має економічний та соціальний сенс, тому тенденція до диверсифікації від викопного палива навряд чи зміниться і економія в розмірі 445 мільярдів доларів на рік – є досить привабливим результатом.

Втім це матиме негативний вплив на економіку та політику країн, які сильно залежать від експорту нафти та газу. До них належать Алжир, який отримує 98 відсотків своїх доходів від енергії, Росія (75 відсотків), Саудівська Аравія та інші країни Перської затоки (більше 80 відсотків). Першою реакцією багатьох практиків є ігнорування всього питання. Один із поширених аргументів полягає в тому, що навіть якщо Європа відмовиться від нафти та газу, інші країни й надалі потребуватимуть цих ресурсів. Але якщо ЄС знайде економічно та екологічно життєздатний спосіб замінити викопне паливо, Китай, Індія та інші великі імпортери нафти та газу можуть скористатися цим прикладом. Деякий попит на нафту і газ для хімічного, нафтохімічного та фармацевтичного виробництва все ще буде, але він буде значно нижчим, а отже, ціни впадуть [5]. Крім зазначених складнощів, французький економіст Ж. Сапір звертає увагу на і технічний аспект проблеми – на здатність постачальника створювати надлишки енергії. Більшість країн-постачальників мають незначне за чисельністю населення і з цієї причини споживають не багато енергії. Однак у таких державах-виробниках, як Алжир, Індонезія та Росія, неминуче виникає неявний конфлікт між внутрішнім споживанням та експортом енергії. Ця проблема посилюється низькою ефективністю енергоспоживання, характерною для всіх трьох держав. Ігнорування негативних факторів загрожує перетворенням кожного з цієї трійці у нестабільного, а отже, і ненадійного виробника енергії [6].

Наслідки переходу на альтернативні джерела енергії для виробників викопного палива будуть відрізнятися від однієї країни до іншої. На думку експертів, деякі з них побачать соціальні заворушення, політичні кризи чи навіть крах держави. Останнє може призвести до міграційних хвиль у бік Європи чи США. Політика окремих держав, коли вони втратять легітимні джерела надходження до бюджетів, особливо якщо вони стануть притулком для терористів, може стати більш агресивною.

Оскільки не всі країни-виробники постраждають однаково, НАТО потребуватиме детально спланованої політики та аналізу щодо кожної країни, щоб випереджати можливі ризики. Проте можна з упевненістю припустити, що для кожного експортера втрата значного доходу буде мати негативні наслідки.

На переконання В. Бартушка, окремо від інших за ризиками стоїть Росія: як ядерна держава, це країна можливого економічного колапсу, якого повинні боятися всі члени НАТО. Так, у дев'яностих роках минулого століття існували серйозні занепокоєння, що внутрішня нестабільність у Росії призведе до того, що ядерна зброя та військові технології потраплять у чужі руки, а тому держави Заходу були вимушені підтримати російський уряд [5].

За спостереженням В.Ф. Антипенка, конфліктогенність існуючого комплексу економічних протиріч визначається трьома основними характеристиками. По-перше, вони породжують протестні настрої, по-друге, конфліктне, нестабільне середовище сприяє значному зростанню прибутків для великого транснаціонального капіталу, а, по-третє, створення обстановки нестабільності і конфліктності в деяких регіонах використовується в цілях обґрунтування економічної і політичної неспроможності національних режимів [7, с. 22.]. У будь-якому випадку, кожна держава намагатиметься досягти вищого рівня енергетичної безпеки. У зв'язку з цим останню можна розглядати не як безпосередню мішень для загроз, а як політичну проблему. Політична безпека, в свою чергу, безпосередньо пов'язана зі здатністю передбачати поведінку суб'єктів на світових енергетичних ринках. [8, р. 323].

А. Шидловський вважає, що енергетична безпека як одна із найважливіших складових частин економічної безпеки проявляється як стан забезпечення держави паливно-енергетичними ресурсами, що гарантують

її повноцінну життєдіяльність і як стан безпеки енергетичного комплексу та здатність енергетики забезпечити нормальне функціонування економіки, енергетичну незалежність країни. Політична й енергетична незалежність взаємозумовлені [9, с. 370]. О.М. Суходоля зазначає, що гібридні загрози енергетичній безпеці створюють додаткові виклики пов'язані із формуванням заходів запобігання політичному, інформаційному та економічному тиску [10]. Разом з ними під загрозою є стан боєздатності збройних сил, які потребують значного, а в окремих випадках швидкого забезпечення різними видами енергоносіїв впродовж тривалого строку. Тобто фактично ми говоримо про національну безпеку.

Після того, як у 2006 і 2009 роках Росія припинила надходження газу через Україну, енергетична складова безпеки стала дуже важливою для країн-членів НАТО. Ці кризи ненадовго зупинили велике промислове виробництво в постраждалих галузях і завдали значної економічної шкоди. Вони також підкреслили явну вразливість з боку країн НАТО, яка може бути використана в проти них в подальшому. Тому НАТО має особливий інтерес до цієї проблеми і внесла загрози енергетичній безпеці до переліку найважливіших [10]. Хоча НАТО є військово-політичною міжнародною організацією, розпад СРСР, розпуск Організації Варшавського Договору (ОВД) та інші події на міжнародній арені кінця 80-х – початку 90-х років 20 ст. радикально змінили політичну ситуацію у світі. У зв'язку із цим з'явилися нові загрози й нові проблеми, які, на думку НАТО, можуть бути вирішені не будь-якою однією інституцією, а їх комплексом [11, с. 286].

Отже, останнім часом НАТО відходить від питання виключно захисту об'єктів інфраструктури і звертає увагу на більш широкий спектр проблем енергетичної безпеки [10]. У зв'язку з чим Альянс визначив три основні пріоритети щодо енергетичної безпеки. Перший – підвищити стратегічну обізнаність союзників про наслідки розвитку енергетики для безпеки. Для чого був створений підрозділ енергетичної безпеки в Відділі нових проблем безпеки в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі в 2010 р. а також центр передового досвіду в Литві в 2012 р. Союзники консультуються один з одним і державами-партнерами, обмінюються розвідувальними даними та отримують поради від відповідних міжнародних організацій у цій галузі.

Другий – підтримати захист критичної енергетичної інфраструктури, включаючи танкери та морські енергетичні установки. Така інфраструктура надзвичайно вразлива до атак з боку ворожих держав. Тому, хоча це, можливо, є національним обов'язком, НАТО намагається приділити більше уваги захисту енергетичної інфраструктури.

По-третє, НАТО надає пріоритет підвищенню енергоефективності в армії. Зменшуючи енергоспоживання військових транспортних засобів і баз розташування, союзники сподіваються зробити енергетичний сектор менш залежним від об'єму енергопостачання. Для цього передбачається встановлення спільних військових стандартів щодо енергоефективних технологій [5].

Сучасні виклики, у тому числі і в енергетичній сфері, вимагають корекції діяльності НАТО з тим, щоб забезпечити стан безпеки у галузях, що істотно впливають на рівень обороноздатності держав-членів. Тобто просто зараз відбувається трансформація політики безпеки міжнародних організацій, яка передбачає переорієнтацію (або доповнення) їх цілей діяльності, розширення набору методів, напрацювання відповідної правової регламентації. Якщо раніше, кажучи про глобальну безпеку, малася на увазі лише військово-політична безпека, то сьогодні – це також і продовольча, кліматична безпека, космічна, енергетична, політична і інформаційна безпека [12, с. 353].

Енергетична безпека, будучи важливою складовою сучасних міжнародних відносин, виступає лейтмотивом багатьох протиріч та конкуренції акторів за доступ на зовнішні енергетичні ринки. У свою чергу, енергетичний фактор не тільки рушійною силою міжнародних процесів, а також джерелом додаткової напруженості [13, с. 49]. Більш того, енергетична безпека з початку ХХ століття залишається одним із головних стратегічних чинників у військовій галузі. Зазначені вище ризики показують, що вона стала основним і дедалі більш вагомим викликом для НАТО в добу гібридних воєн. Термін «гібридна війна» стосується актів, які здійснюють держави або недержавні дійові особи з метою завдати шкоди своїй мішені за допомогою комбінації відкритих і прихованих військових і невійськових засобів. Гібридні загрози поєднують дезінформацію, кібератаки, економічний тиск, розгортання нерегулярних збройних формувань і застосування регулярних військ, часто протягом тривалого періоду часу і у взаємному зв'язку [14]

Крім того, викликає занепокоєння відсутність диверсифікації джерел постачання енергії. Так, Росія продовжує залишатися основним постачальником газу в Європу, зокрема, для низки європейських членів НАТО: Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Польща, Румунія та Словаччина отримують від 75 до 100 відсотків свого імпорту природного газу з Росії. Шість із цих країн також отримують понад 50 відсотків імпорту нафти з Росії [5]. Для зміцнення позицій у Європі Російська Федерація застосовує енергетичну та інформаційну «зброю», намагається впливати на внутрішньополітичну ситуацію у європейських державах, підживлює тривалі конфлікти, збільшує військову присутність у Східній Європі [15].

Натомість, на думку І. Батлера, хоча Росія відіграла і буде відігравати значну роль в енергетичному секторі Центральної та Східної Європи, масштаби її можливого впливу перебільшені [16, р. 1]. З ним не погоджується Ж. Сапір, який заявляє: «Подобається нам це чи ні, але принаймні в найближчі 25 років Росії належить грати центральну роль світових енергетичних ринках. Адже це єдина країна, яка здатна здійснювати постачання всіма видами енергоресурсів – від нафти до ядерної енергії та від вугілля до джерел поновлюваної енергії (таких, як біопаливо)» [6]. І треба визнати, що він був правий, коли у 2006 р. писав ці строки. Але, за його прогнозом залишилось 10 років. Крім того, на думку економіста, так званий енергетичний діалог між Росією та Європейським союзом демонструє, що останній перебуває чи не на межі розпаду, принаймні у своїй нинішній формі. Тепер вже очевидно, що існує конфлікт інтересів між країнами з сильним енергетичним сектором (Німеччина, Франція, Італія та Іспанія) та державами зі слабкою енергетикою, вирішення якого є утрудненим за відсутності ефективних механізмів і з огляду на те, що звернення до арбітражу є добровільним. А якщо, навіть, і вдасться притягнути опонента до відповідальності в міжнародній судовій інстанції, відстоювання інтересів держави в суді є окремою проблемою [17, с. 229-245], поєднаною із складністю доведення своєї правоти [Див.: 18, с. 176-182] та значною політичною складовою в рішеннях міжнародних судів. І взагалі, судові суперечки, фактично, є частиною політичної діяльності [14, с. 166]. А тому, на думку Ж. Сапира, безпека – це насамперед політична проблема [6].

Питання енергетичної безпеки України також особливо загострилося з початком російських гібридних дій проти нашої країни, що змусило Уряд поглянути на питання енергетичної безпеки принципово по-новому. Реформування енергетики спрямоване на те, щоб привести національне законодавство у відповідність до законодавства, норм та стандартів ЄС, що передбачено Договором про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Завершення імплементації європейського законодавства, впровадження європейських стандартів не лише сприятиме прискоренню позитивних перетворень в енергетичному секторі. Це допоможе вивільнити значний потенціал у новітніх сегментах енергетичної галузі, таких як відновлювана енергетика. А сукупно усі ці кроки сприятимуть зміцненню енергетичної незалежності нашої держави [20].

Отже, енергетична безпека є частиною національної безпеки і передбачає стійке забезпечення держави (її внутрішніх та зовнішніх споживачів) всіма необхідними та безпечними в екологічному відношенні ресурсами. Боротьба за ресурси тягне за собою мілітарну напруженість навіть до гарячої фази воєнних дій, внаслідок чого екологічна ситуація перманентно погіршується, а тому особливо актуальним є питання саме мирного вирішення міжнародних суперечок [21, с. 220-221].

Висновки. Проаналізовані існуючі загрози енергетичній безпеці ЄС, НАТО, серед яких виділені як прямі – залежність від постачання енергоносіями, яка може бути використана в проти них в подальшому, ненадійність виробників енергії, вразливість критичної енергетичної інфраструктури, включаючи танкери та морські енергетичні установки, використання сфери енергетики в якості зброї окремими державами для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей.

Так і опосередковані – внаслідок скорочення європейськими країнами викидів CO₂ та заміну вуглецевого палива екологічно чистою енергією очікується погіршення стану економіки експортерів нафти і газу: в деяких з них можуть статися соціальні заворушення, політичні кризи аж до краху держави. Останнє може призвести до міграційних хвиль у бік Європи чи США. Політика окремих держав, особливо якщо вони стануть притулком для терористів, може стати більш агресивною.

Розглянуто зв'язок енергетичної безпеки з економічною, політичною та іншими суміжними галузями безпеки, зазначено, що енергетична безпека є частиною національної безпеки і передбачає стійке забезпечення держави (її внутрішніх та зовнішніх споживачів) всіма необхідними та безпечними в екологічному відношенні ресурсами.

Розглянуто особливості трансформації політики ЄС та НАТО з метою забезпечення енергетичної безпеки держав-членів. Зазначено, що сучасні виклики, у тому числі і в енергетичній сфері, вимагають корекції діяльності ЄС та НАТО з тим, щоб забезпечити стан безпеки у галузях, що істотно впливають на рівень обороноздатності держав-членів. У зв'язку з чим відбувається трансформація політики безпеки міжнародних організацій, яка передбачає переорієнтацію (або доповнення) їх цілей діяльності, розширення набору методів, напрацювання відповідної правової регламентації.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 31.10.2021).

2. Кузьо М., Хорольський Р., Черніков Д. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: зміст та імплементація. Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2015. 38 с.
3. Кононенко В.П. Законодавство чи закон? Право України. 2004. № 4. С. 96-98.
4. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року "Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність": розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#n2> (дата звернення: 05.11.2021).
5. Bartuska V., Lang P., Nosko A. The Geopolitics of Energy Security in Europe. Carnegie Europe. Published November 28, 2019. URL: <https://carnegieeurope.eu/2019/11/28/geopolitics-of-energy-security-in-europe-pub-80423> (дата звернення: 08.11.2021).
6. Сапир Ж. Энергобезопасность как всеобщее благо. Россия в глобальной политике. 2006, № 6. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_7780 (дата звернення: 05.11.2021).
7. Антипенко В.Ф. Международное антитеррористическое право в условиях глобализации преступности. Альманах международного права. 2009. № 1. С. 19-28.
8. Elbassoussy A. European energy security dilemma: major challenges and confrontation strategies. Review of Economics and Political Science. Vol. 4 No. 4, 2019. pp. 321-343.
9. Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття / за заг. ред. А. Шидловського, М. Ковалка. Київ : УЕЗ, 2001. 398 с.
10. Суходоля О.М. Реформи в енергетиці та нові виклики енергетичній безпеці України (проблеми розвитку ядерної енергетики України). Нац. інститут стратег. досліджень, К., 2019. https://ukrns.org/images/activity/2019/2019_12_04/session/1-1_.pdf (дата звернення: 05.11.2021).
11. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. К.: Знання, 2012. 631 с.
12. Кононенко В.П., Новікова Л.В. Політика міжнародних організацій з питань інформаційної безпеки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. № 65. Т. 1. С. 353-358.
13. Киндыбалюк О. Энергетическая безопасность: теоретические аспекты. Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale. 2021. Nr. 2 (Vol. 16). С. 48-54.
14. Dupuy A.C., Nussbaum D., Butrimas V., Granitsas A. Енергетична безпека в добу гібридних воєн. Nato review. 13.01.2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/01/13/energetichna-bezpeka-v-dobu-gbridnih-von/index.html> (дата звернення: 08.11.2021).
15. Dupuy A.C., Nussbaum D., Butrimas V., Granitsas A. Енергетична безпека в добу гібридних воєн. Nato review. 13.01.2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/01/13/energetichna-bezpeka-v-dobu-gbridnih-von/index.html> (дата звернення: 08.11.2021).
16. Understanding Energy Security in Central and Eastern Europe Russia, Transition and National Interest. Ed. Ostrowski W., Butler E. Routledge. London, 2018. 256 p.
17. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Процесуальна реалізація гарантій безпеки України та захисту її інтересів. Право України. 2021. № 1. С. 229-245.
18. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Процесуальна реалізація гарантій безпеки України та захисту її інтересів. Право України. 2021. № 1. С. 229-245.
19. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П., Новікова Л.В. Політична складова в рішеннях Міжнародного суду ООН // Наукові засади державотворення і правотворення: історія, сучасність і перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 серпня 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021, с. 166-170.
20. Енергетична безпека. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/energetychna-bezpeka> (дата звернення: 05.11.2021).
21. Кононенко В.П., Новікова Л.В. Вплив регіональних збройних конфліктів на міжнародну екологічну безпеку. Альманах міжнародного права. 2020. № 24. С. 214-221.